

Dokumentas teismo proceso įrodymų hierarchijoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV amžiaus pabaigoje–XVI amžiaus pirmoje pusėje*

Irena Valikonytė

Profesorė, daktarė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra
El. paštas: irena.valikonyte@if.vu.lt

Santrauka. XV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) rašto kultūros tyrėjų diskusija dėl dokumentų juridinės galios teismo procese skatina atidžiau analizuoti rašytinio dokumento naudojimo ir reglamentavimo LDK teisenoje chronologiją, vietą įrodymų sistemoje bei reikšmės sampratą bajorų teisinėje sąmonėje. Lietuvos Metrikos Teismų bylų knygosė įrašyti teismo protokolai ir sprendimai atskleidžia procesą, kai, plintant rašto kultūrai ir išaugus dokumentų poreikiui valstybės vidaus gyvenime, rašytinis dokumentas įgijo savarankiško ir teisėto įrodymo teisme funkciją. Civilinėse (pirmiausia – žemėvaldos) bylose dokumentų juridinė galia įrodymų sistemoje buvo pripažinta jau XV a. viduryje (nors imperatyviai jų dar nereikalauta), o aprobuota Pirmojo Lietuvos Statuto išplėstinėje redakcijoje. Teisminių įrodymų struktūroje ilgai viešpatavę „spalvingi teisingumo rūbai“ (priesaika, gestas, kepurės statymas) XV–XVI a. sankirtoje viršenybę užleido dokumentui, kuris imtas laikyti patikimesniu už asmeninę priesaiką, o tam tikrais atvejais – ir už liudijimą, įrodymu. Toks požiūris ilgainiui įsitvirtino ir bajorų sąmonėje, jie įvairius sandorius stengėsi sudaryti raštu, o tai praversdavo teisme sprendžiant konfliktus. Juolab kad Lietuvoje, skirtingai nei Lenkijos karalystėje, ir viešieji, ir privatus dokumentai laikyti vienodai svarbiais įrodymais. Nors įrodymų hierarchija su dokumentų prioritetu griežtai ir specialiaime straipsnyje buvo reglamentuota tik Antrajame Lietuvos Statute (IV skyriaus 52 straipsnyje „Apie įrodymus ir išsiteisinimus“), šaltinių analizė leidžia drąsiai teigti, kad svarbiausias šio straipsnio šaltinis buvo XV a. pabaigos–XVI a. pirmos pusės teismų praktika.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Lietuvos Statutas, Lietuvos Metrika, teisė, teismas, teismo procesas, teisinė kultūra, įrodymų sistema, dokumentas.

* Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą Valstybinės lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programos projektą (sutartis Nr. S-LIP-19-70).

The Document in the Hierarchy of Evidence of the Legal Process in the Grand Duchy of Lithuania in the Late Fifteenth Century and the First Half of the Sixteenth Century

Summary. The discussion on the legal power of documents generated by the researchers exploring the written culture of the Grand Duchy of Lithuania in the fifteenth and sixteenth centuries invites for a more detailed analysis of the usage of a written document in the legal process, the chronology of its legal regulation, the document's place in the system of evidence as well as its meaning in the legal consciousness of the nobles. The legal proceedings and rulings recorded in the judicial affairs books incorporated into the Lithuanian *Metrica* reveal the process when, with the development of the written culture and the increase of the demand for documents in the state's internal affairs, the written document evolved into an independent and sound legal evidence in the judicial process. In the civil cases, primarily concerning the land ownership, the legal power of a written document was recognized already in the middle of the fifteenth century (although there was no peremptory requirement to present written documents in the judicial process), and approved by the extended edition of the First Statute of Lithuania. In the late fifteenth and early sixteenth centuries, the long-lived "colorful robes of justice" (the oath, the gesture, the placing of one's cap) were replaced in the system of legal evidence by written documents which, from then on, were considered as more reliable evidence than a personal oath, and, in some cases, even a testimony. Eventually, this view found its place in the consciousness of the nobles who documented their transactions and used documents to solve legal conflicts. Moreover, in Lithuania, unlike in the Kingdom of Poland, the judges considered not only the public, but also the legitimate private documents as legal evidence of equal importance. Although, the hierarchy of legal evidence, that prioritized the documents was embedded only in the Second Statute of Lithuania (chapter IV article 52, entitled "On evidence and defense" (*O dovodech i otvodech*), the analysis of sources allows to decisively affirm that the main source of the aforementioned article was the practice of the courts in the late fifteenth and early sixteenth centuries. **Keywords:** Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Statute, Lithuanian *Metrica*, law, court, legal process, the legal culture, system of evidence, document.

Pirmojo Lietuvos Statuto tyrėjai jau atkreipė dėmesį, jog šio kodekso VI skyriuje palyginti nedaug vietos skirta teismo proceso mechanizmui įteisinti. Greičiausiai taip atsitiko dėl to, kad procesas tada jau buvo nusistovėjęs. Į Lietuvos Metrikos knygas įrašyti teismų protokolai ir sprendimai akivaizdžiai rodo, kad XV–XVI a. sandūroje teismų praktika buvo suklosčiusi bylos procedūrą, o bylų užrašymas buvo įgijęs reglamentuoto formuliario pavidalą¹. Tai patvirtina ir į VI skyriaus 1 straipsnį įrašytas lakoniškas reikalavimas kiekvieną bylą užbaigti: *але повинен будеть кождый один другому достояти права аж до конца*². Tai pasakytina ir apie įrodymų sistemą. Nors Statuto VII, VIII ir XIII skyriuose buvo reglamentuota įrodymų, reikalingų nagrinėjant smurto ir namų užpuolimo, žemės ribų nustatymo ar pagrindimo ir vagystės bylas, pateikimo tvarka, jame nėra įrodymų hierarchijos įteisinimui skirto straipsnio. Ko gero, dėl šios priežasties Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) teisės istorikai, tyrimuose dažnai linkę apsiriboti Lietuvos Statuto normų komentarais, iki šiol įrodymų sistemai, egzista-

¹ K. Pietkiewicz, „Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, in: *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*. Studia oferowane prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, pod red. G. Błaszczyka i A. Kijasa, Poznań, 1994, s. 65–85; idem, „Uwagi o dokumentach łacińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, in: *Praeities pėdsakais*. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui, Vilnius, 2007, p. 119–134.

² *Pirmasis Lietuvos Statutas. T. II. Pirmas dalis: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, E. Gudavičius, I. Valikonytė et al., Vilnius, 1991 (toliau – PLS, t. II, 1991), p. 162.

vusiai XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje, skiria mažai dėmesio. Kita vertus, net ir tų negausių įrodymų rūšių analizei skirtų straipsnių autoriai žvilgsnį sutelkia į liudytojų ir priesaikos vaidmenį teismo procese, t. y. į tas įrodymų formas, kurių pateikimo aplinkybėms Statuto redaktoriai skyrė daugiau vietos³. O nurodydami rašytinių įrodymų rūšį, tyrėjai paprastai tik konstatuoja, kad dokumentai⁴ priskiriami prie racionalių įrodymų arba „nusiskundžia“, kad net Trečiasis Statutas šiuo klausimu buvęs „šykštus“⁵. Ir Ivanas Lappo *junior*, parašęs studiją apie LDK teisėje XVI a. naudotų privačių raštų (*листы-записы*) terminiją ir analizavęs jų juridinės galios požymius, dėmesį sutelkė į Pirmojo Statuto išplėstinėje redakcijoje įrašyto papildomo V skyriaus 15 straipsnio genezės analizę⁶. Tiesa, pastaruoju metu paskelbtuose solidžiuose rašto kultūros plėtros LDK vidaus gyvenime XIV a. pabaigoje–XVI a. tyrimuose⁷ istorikai atkreipė dėmesį ir į dokumentų juridinės galios problemą. Tačiau jų požiūris į dokumentų panaudos teismo procese proveržio chronologiją, vietą ir svarbą tarp kitų įrodymų gerokai skiriasi. Viena vertus, pabrėžiama sparti rašto kultūros plėtra jau XV a. antroje pusėje, kita vertus, tvirtinama, kad, net paskelbus Pirmąjį Lietuvos Statutą, teismuose vyravo žodis ir pagrindinis tiesos įrodinėjimo būdas buvęs bylininko priesaika arba liudijimas, neatkreipus dėmesio, kad baudžiamosiose bylose dėl nusikaltimų pobūdžio rašytinių įrodymų ir negalėjo būti. Antai Aliaksandras Hruša, akcentuodamas tvirtą žmonių „prisirišimą prie ritualų“, netgi teigia esą „teisenos sritis atkakliai priešinosi dokumentui“⁸. Autoriaus nuomone, net ir XVI a. teismuose tradicija buvo svarbesnė už dokumentą ir priesaika tebebuvo išskirtinai reikšmingas įrodymas⁹. Maža to. Prieštaraudamas šiai savo išvadai, kitur A. Hruša teigia, kad bajorų bylose jau nuo XV a. antrosios pusės „dokumentai ėmė įgyti lemiamą reikšmę“, o valdovų Aleksandro ir Žygimanto Senojo laikais, įrodinėjant žemėvaldos teises, dokumentas tapo „būtinu atributu“¹⁰. Raimonda Ragauskienė, pateikusi rašto sklaidos LDK

³ S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai. Pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*, Vilnius, 1981, p. 109–110; И. А. Юхо, „Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года“, in: *1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Pirmojo Statuto 450 metinėms pažymėti, medžiaga)*, Vilnius, 1982, p. 51–52; J. Machovenko, „Įrodymai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje“, in: *Teisė*, t. 55, 2005, p. 61–69; idem, „Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai“, in: *Justitia*, Vilnius, 2007, p. 24–37.

⁴ Naujausią dokumento ir akto terminų vartosenos istoriografijoje apžvalgą žr. M. Klovas, „Dokumento“ terminas užsienio ir Lietuvos diplomatikoje“, in: *Ženklai, simboliai, prasmės. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimai pagalbinių istorijos mokslų aspektu*. Mokslinių straipsnių rinkinys, sudarytojos R. Čapaitė, G. Zujienė, Vilnius, 2019, p. 241–257.

⁵ J. Dainauskas, „Įrodymai Lietuvos Statute“, in: *Lituanistikos instituto 1971 metų suvažiavimo darbai / Proceedings of the Institute of Lithuanian Studies, 1971*, Chicago, 1971, p. 11.

⁶ И. И. Лаппо (младший), *Листы-записи в Литовском праве XVI столетия*, Tartu-Юрьев, 1935, с. 13–33, 98.

⁷ А. И. Груша, *Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Минск, 2015; R. Ragauskienė, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius, 2015; M. Klovas, *Privačių dokumentų atsiradimas ir raida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje (1529 m.)*: daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2017; idem, „Privataus dokumento juridinė galia XV–XVI a. pradžioje“, in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 5, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2014, p. 43–55.

⁸ А. И. Груша, 2015, p. 196.

⁹ Ibidem, p. 367, 153.

¹⁰ Ibidem, p. 157, 242.

periodizaciją, XV a. pabaigos–XVI a. pradžios laikotarpį pavadinusi pereinamuoju, dokumentų įsigalėjimo ir reikšmės įtvirtinimo metą siūlo pradėti tik nuo XVI a. vidurio¹¹ ir nesutinka su Mindaugo Klovo išvada, kad jau XV a. aštuntoju–devintuoju dešimtmečiais pastebimai išaugo juridinė privataus dokumento galia¹², nes esą M. Klovo nustatytas 200 bylų, kuriose bylininkai teismui kaip įrodymus pateikė dokumentus, skaičius per mažas, kad būtų galima konstatuoti platų dokumentų naudojimą teismuose¹³. Nors pačios R. Ragauskienės priešinga išvada, kad XV a. pabaigoje teisėjams „buvo neįprasta remtis privačiu raštu tvirtinant žemės sandorį“¹⁴, paremta vos vienu – 1486 m. dokumentu, t. y. Kazimiero Jogailaičio drauge su Ponų Taryba nagrinėtos Agafijos Aleknienės Pugačiovienės ir jos sūnaus bylos su Jurgiu Zenovjevičiumi dėl Sutkovo (?) dvaro, sprendimu¹⁵. Teisme ieškovai pateikė atsakovo tėvo Ivano Zenovjevičiaus raštą, kuriuo šis savo tėvonių dvarą užrašė dėdės sūnui Aleknai Pugačiui. Iš tiesų teismo sprendimas pradedamas fraze (kuria pasiremia visi šių bylų analizavę istorikai¹⁶), kad tai senas reikalas, o anksčiau, girdi, *люди один другому такие записы незвычайные [не] давали, а то было межи людьми держано, а себе в томъ верили*. Be abejo, ši frazė liudija, kad XV a. viduryje privatūs užrašymai dar buvo retai pasitaikantis faktas. Tačiau A. Hrušos išvada, jog tada „niekas (! – I. V.) vienas kitam neperleisdavo žemės valdų raštu, nes sandoriu buvo tikima ir be dokumento“¹⁷, yra perteklinė. Kita vertus, šios bylos sprendimo turinys neleidžia daryti išvados, esą nekilnojamojo turto užrašymas buvo pripažintas teisėtu tik paliudijus tą dokumentą patvirtinusiems liudytojams. R. Ragauskienė neatkreipė dėmesio, jog liudytojus teko kviesti (beje, pačiai ieškovei pasiūlius!) dėl to, kad atsakovas tėvo išduotą dokumentą „apšmeižė“ – pavadino suklastotu. Todėl ir prirėikė jį patvirtinusių asmenų liudijimo, kuris – atkreiptinas dėmesys – dėl jų ligos buvo pateiktas raštu, atsiuntus „liudijimo raštą“. O svarbiausia, kad valdovo teismo sprendimas visiškai atitiko teismui pateikto įrodymo – dokumento – turinį.

Taigi istoriografijoje išplieskusi diskusija skatina atidžiau pažvelgti į gausią empirinę medžiagą, išlikusią Lietuvos Metrikos (ypač Teismų bylų) knygoje¹⁸, kuri atveria galimybę analizuoti rašytinio dokumento naudojimo LDK teisenoje chronologiją, jo vietą įrodymų sistemoje ir jo reikšmės sampratą bajorų teisinėje sąmonėje bei teisinėje kultūroje.

Be abejo, įrodymų sistema ėmė formuotis, atsiradus teisingumo sampratai ir teismo institucijai, o XV a. pabaigoje suvokimas, kad byla galima laimėti tik pateikus teismo

¹¹ R. Ragauskienė, 2015, p. 54–63, 73.

¹² M. Klovas, 2014, p. 49.

¹³ R. Ragauskienė, 2015, p. 54.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, parengė L. Anužytė, Vilnius, 2004 (toliau – LM 4), Nr. 97, p. 123–124.

¹⁶ R. Ragauskienė, 2015, p. 53; M. Klovas, 2014, p. 48; A. И. Груша, 2015, p. 207–208.

¹⁷ A. И. Груша, 2015, p. 208.

¹⁸ Kai kurių mūsų publikuotų Lietuvos Metrikos Teismų bylų knygų įvaduose esame trumpai aptarę jų įrašuose užfiksuotą įrodymų sistemos vaizdinį. Žr. S. Lazutka, I. Valikonytė, J. Karpavičienė, „Įvadas“, in: *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga*, Vilnius, 1995, p. XXXVII–XLVI; S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkiienė, J. Karpavičienė, „Įvadas“, in: *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga*, Vilnius, 1997, p. XXIII–XXVII.

įrodymus, jau vyravo. Antai 1497 m. didysis kunigaikštis Aleksandras rašte Polocko vietininkui, reaguodamas į miesto ir valsčiaus gyventojų skundus dėl bebryną, nurodė, kad jis ir ateityje vietininko pareigas eisiantys *суд и право делали з доводом подлугъ обычая и вставы земскоѳ*¹⁹. Tačiau ne tik pradiniam valstybingumo etape, bet ir iki dokumento plitimo viešajame gyvenime svarbiausias vaidmuo įrodymų sistemoje priklausė žodžiui, t. y. priesaikai. Ilgainiui, dar iki Pirmojo Statuto priėmimo, susiformavo ištisa įrodymų sistema, kurioje neracionalūs (idealūs) įrodymai – bent jau kai kuriose bylose – užleisdavo pirmąją vietą racionaliems. Nors visiškai akivaizdu, kad teisėjai, nagrinėdami bylą, rėmėsi objektyviais įrodymais, Pirmajame Statute pasigendame specialaus įrodymų rūšių ir jų hierarchijos įteisinimui skirto straipsnio. Dar Jonas Dainauskas pastebėjo, kad Statute nėra ir teismo įrodymo definicijos²⁰. Iš tiesų, ją tarsi atstoja sąvoka „teisėtas / pagrįstas įrodymas“ (*довод слушный, probatio legitimus / sufficiens, documentum legitimus / rationabilis*). Bet dažniausiai Statuto redaktoriai vartojo terminą *довод (probatio)* ir frazeologizmą *довод вчинити / чинити (probo, reprobo)* arba veiksmažodį *доводити*.

Kaip žinoma, dar ir XVI a. LDK teismo procesas buvo akuzatyvinis, t. y. kaltinamojo pobūdžio. Bylininkai patys privalėjo rūpintis įrodymais, kuriuos iki Pirmojo Lietuvos Statuto priėmimo ir teisėjai, ir bylininkai dažniausiai įvardydavo žodžiu „atsikirtimas“ (*отпор*), kuris Statute vartojamas tik dukart: išplėstinės redakcijos VIII skyriaus 6 straipsnyje įrodymo reikšme, o I skyriaus 1 straipsnyje šitaip vadinamas atsakovas (*отпор, reus*)²¹. Paprastai teisėjai, išklause ieškovo skundą, kreipdavosi į atsakovą: *што къ тому за отпор маешъ / который отпор къ тому маешъ*²², arba konstatuodavo, kad bylininkas *к тому отпору не мяль*²³. Kad žodžiai *отпор* ir *довод* teismuose vartoti kaip sinonimai, akivaizdžiai paliudija atvejai, kai atsikirtimu vadinami bylininkų teismui pateikti rašytiniai dokumentai²⁴. Tačiau vis dėlto XVI a. pradžioje teismoje ir bajorų mąstysenoje ima vyrėti terminas *довод*, kuris kartais papildomas pažyminiais *довод*

¹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6, parengė A. Baliulis, Vilnius, 2007 (toliau – LM 6), Nr. 228, p. 160.

²⁰ J. Dainauskas, 1971, p. 10.

²¹ PLS, t. II, 1991, p. 222, 64–65. Plg. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*. T. I: do połowy XV wieku, wyd. 4, Warszawa, 1973, s. 347, 549.

²² *Русская историческая библиотека*. Т. XX: Литовская Метрика, Петербург, 1903 (toliau – RIB, t. 20), stulp. 17, Nr. 16; stulp. 34, Nr. 32 (1510 m.); stulp. 166, Nr. 126 (1514 m.); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 226 (1532–1534). 7-oji Teismų bylų knyga, parengė L. Karalius, Vilnius, 2019 (toliau – LM 7 TBK), Nr. 49.1, p. 55 (1532 m.); Lietuvos Metrika (1542 m.). 11-oji Teismų bylų knyga, parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, Vilnius, 2001 (toliau – LM 11 TBK), Nr. 23, p. 25 (1542 m.).

²³ RIB, t. 20, stulp. 487, Nr. 361 (1517 m.).

²⁴ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkiene, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius, 1997 (toliau – LM 4 TBK), Nr. 2, p. 42 (1522 m.); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 1998 (toliau – LM 25), Nr. 149, p. 120 (1529 m.); Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga, parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė, Vilnius, 1999 (toliau – LM 8 TBK), Nr. 142, p. 82 (1533 m.); Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius, 1995 (toliau – LM 6 TBK), Nr. 286, p. 204 (1541 m.).

*справный*²⁵ / *добрый*²⁶; *доводы зуполные*²⁷ / *явные а слушныне*²⁸. Bet dažniausiai teisėjai reikalaujavo teisėto įrodymo (*довод слушный*)²⁹. Tiesa, kartais būtinybė teismui pateikti įrodymus apibūdinama fraze *право поднести*³⁰ arba tiesiog žodžiu *права*. Antai 1533 m. į valdovo teismą atvykęs Ščastnas Ijiničius pareiškė, kad jei į teismą dėl bendro su broliu turto būtų buvę pašaukti abu, tai atsakytų drauge ir *вси права свои, которых бы к тому потреба вказывати, с собою мели*. O ieškovas Laurynas Volskis į šią tiradą atsakė, pavartodamas dar vieną terminą: girdi, pašaukiau į teismą tave vieną ir tu privalėjai *вси справедливости свои с собою мети*³¹. Abu bylininkai, vartoję skirtingus terminus, turėjo galvoje rašytinius įrodymus, t. y. dokumentus.

XVI a. pirmoje pusėje visuomenėje jau vyravo požiūris, kad ieškovas į teismą privalo atvykti su visais turimais įrodymais, t. y. pasiruošęs bylinėtis, o jei jų neturi, negali prašyti posėdį atidėti. Bent jau tuo buvo įsitikinęs atsakovas Bagdonas Semaška, 1541 m. Ponų Tarybos nagrinėtoje byloje pareiškęs, kad ieškovas kalavijininkas Mikalojus privalėjo pristatyti žvelgūną, nes, girdi, *водлугъ права повод зъ доводы своими завжды ку праву мает быти готов, бо, дей, поводу и первый рокъ бывает завтый*³². Įrodymų nepateikimas šaltiniuose dažniausiai įvardijamas fraze *голые слова, голая повест*, t. y. niekuo nepagrįstas teiginys. Tokios nuostatos laikėsi ne tik teisėjai³³, bet ir patys bylininkai³⁴. Todėl nestebina, kad teismo raštininkai vis dažniau fiksuodavo, jog bylos šalis atvyko bylinėtis „su įrodymais“³⁵. Kita vertus, ir patys bylininkai teismo proceso metu, kartais net aplenkdami teisėjo prašymą, reikalaujavo, kad atsakovas pristatytų, pavyzdžiui, raštą ar patvirtinimą tos žemės valdos, dėl kurios nuosavybės iškelta byla³⁶. Arba, įsitikinę, kad kita bylos šalis turi teisėtą dokumentą, patys pripažindavo bylą pra-

²⁵ LM 25, Nr. 36, p. 102 (1501 m.).

²⁶ RIB, t. 20, stulp. 24, 27, Nr. 23, 25 (1510 m.); stulp. 509, Nr. 378 (1517 m.).

²⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, parengė L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2015 (toliau – LM 17), Nr. 232, p. 242 (1532 m.); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, parengė D. Vilimas, Vilnius, 2009 (toliau – LM 19), Nr. 32, p. 86 (1536 m.).

²⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2019 (toliau – LM 21), Nr. 68, p. 81 (1537 m.).

²⁹ RIB, t. 20, stulp. 884, Nr. 218 (1516 m.); LM 4 TBK, Nr. 1, p. 41 (1522 m.); Nr. 283, p. 242 (1528 m.).

³⁰ LM 6, Nr. 520, p. 306 (1503 m.).

³¹ LM 17, Nr. 342, p. 335.

³² *Lietuvos Metrika (1541–1542). 27-oji Užrašymų knyga*, parengė I. Valikonytė, T. Čelkis, L. Steponavičienė, Vilnius, 2016 (toliau – LM 27), Nr. 119, p. 116.

³³ *голыми слова отпирал* (LM 27, Nr. 204, p. 166); *никоторого слушноного доводу водле права на то не вчинил, одно големи слова речь свою прекладаль* (*Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2007 (toliau – LM 12 TBK), Nr. 262, p. 229); *згола слова своими отъ того воленъ быти хотел* (*Lietuvos Metrika (1565–1566). 50-oji Teismų bylų knyga*, parengė L. Steponavičienė, I. Valikonytė, Vilnius, 2014 (toliau – LM 50 TBK), Nr. 20, p. 46).

³⁴ *противъ давности сведество голыхъ словъ не ест важно* (LM 27, Nr. 144, p. 130); *не может, де, быти довод припоминанья противъ давности земское слова големи, але писмомъ* (ibidem, Nr. 134, p. 125).

³⁵ *со всеми доводи своими, ку праву прислухаючыми, перед нами стал* (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20*, parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius, 2009 (toliau – LM 20), Nr. 81, p. 129); *со всемъ доводомъ своимъ, ку праву прислухаючимъ, готовъ был* (*Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў N 30*, падр. В. Мянжынскі, Мінск, 2008 (toliau – LM 30), Nr. 19, p. 86). Taip pat žr. LM 30, Nr. 10, p. 77; LM 12 TBK, Nr. 170, p. 154.

³⁶ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, Vilnius, 2003 (toliau – LM 10 TBK), Nr. 206, p. 129.

laimėję³⁷. Taigi bajorai su teismo procedūra buvo susipažinę ir įrodymais, jei juos turėjo, pasirūpindavo iš anksto.

Pradėjus plisti raštui valstybės vidaus gyvenime, greit išryškėjo dokumento, kaip savarankiško ir pakankamo įrodymo teismo procese, funkcija. Teismų praktika rodo, kad XVI a. pirmoje pusėje bylos šalys kaltinimą argumentuodavo arba jį atmesdavo rašto turėjimu. Tam tikrų rūšių bylose rašytinis dokumentas jau buvo tapęs stipriausia teismo įrodymo priemone – jį turintis paprastai ir laimėdavo bylą. Tiesą sakant, jau iš 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijos matyti, kad rašytinis dokumentas laikomas labai svarbia žemėvaldos teisės įrodymų rūšimi. Joje nurodyta, jog valdovas suteikia žemvaldžiams teisę disponuoti tėvonijomis ir suteiktimis toms žemėms, kurias valdydami ar laikydami galės tą teisę įrodyti *privilegijomis ar įstatymine privilegija ir pakankamu bei tinkamu liudytojų parodymu arba rašytiniu patvirtinimu*³⁸. Taigi ši privilegija neįpareigojo turėti dokumentus žemėvaldos teisei pagrįsti, tačiau, be abejo, tapo postūmiu bajorams jais pasirūpinti, o tai paspartino siekį valdomą turtą ir įvairius sandorius įteisinti rašytine forma. Iš tikro jau XV a. aštunto–dešimto dešimtmečių šaltiniai liudija, kad bylininkai atvykdavo į teismą apsirūpinę rašytiniais dokumentais³⁹. Nors Kazimiero Jogailaičio sprendimų dispozicijoje dar gana dažnai vartojama aptaki frazė *tą išnagrinęję ir sužinoję (o том досмотревшы и доведавшы ся)*⁴⁰ rodo, kad dokumentų imperatyviai dar nereikalauta. Antai ir 1511 m. nagrinėdamas bylą Žygimantas Senasis pareiškė, kad LDK valdiniais yra pažadėjęs nelaužyti senaties teisės, todėl tie, kurie valdo žemę 50 metų, *nors ir be raštų*, turi teisę ir toliau tą turtą valdyti⁴¹. Bet 1522 m. teisme atsakovui Pauliui Naruševičiui valdovas nurodė pristatyti visus raštus, kokius tik turėtų. Vidžių ir Ašmenos dvarų nuosavybei pagrįsti⁴². Pažymėtina, kad XVI a. trečio–penkto dešimtmečių bylų dispozicijose teisėjai, nurodydami priimtų sprendimų argumentus, jau pabrėždavo pristatytų dokumentų svarbą, pavyzdžiui: *<...> тому зрозумевшы и тых листовъ выслуHAVшы / выслуHAVшы их в том с obu сторон достаточне и добре тому з листов и записов тых порозумевшы / водлуг листов тых добре тому порозумевшы*⁴³. Taigi byla laimėjusi ir pralaimėjusi šalis žinojo, kokie įrodymai lėmė bylos baigtį. Pavyzdžiui, 1533 m. valdovas nurodė, kad atsakovas Ščastnas Ijiničius pralaimėjo, nes, priešingai nei ieškovai, teismui nepateikė jokių ginčijamos girios nuosavybės raštų, o *pasakojimas ir žodžiai nėra pakankami įrodymai*⁴⁴.

³⁷ 1511 m. Drohičino vietininkas Liutauras Chreptavičius pareiškęs, kad nežinojo, jog ieškovės žemionės Jonienės Hinčienės velionis vyras turėjo Aleksandro suteiktą privilegiją Visokajės vaitystei, pats atsisakė pajamų iš šios vaitijos. Žr. RIB, t. 20, stulp. 658–659, Nr. 93.

³⁸ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. I: Feodalinis laikotarpis, atsak. redaktorius K. Jablonskis, Vilnius, 1955, p. 133; *priuvilegiis vel priuvilegio legitimo et sufficienti ac congruo testimonio testum vel minime litterarum (Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI в., подг. И. И. Яковкин, Ленинград, 1936, с. 7)*. Ši norma taip pat buvo įrašyta į 1492 m. Aleksandro ir į 1506 m. Žygimanto Senojo privilegijas (LM 25, Nr. 2.1, p. 39; Nr. 2.5, p. 50–51).

³⁹ LM 12 TBK, Nr. 99, p. 97 (1477 m.); LM 6, Nr. 618, p. 351 (1495 m.).

⁴⁰ LM 4, Nr. 62, p. 109; Nr. 65, p. 111; Nr. 77, p. 115–116; Nr. 84, p. 118.

⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). *Užrašymų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, Vilnius, 2003 (toliau – LM 9), Nr. 69, p. 109; plg. A. И. Груша, 2015, p. 210.

⁴² LM 4 TBK, Nr. 3, p. 43.

⁴³ LM 6 TBK, Nr. 14, p. 31 (1528 m.); LM 27, Nr. 20, p. 43–44; Nr. 54, p. 73 (1541 m.).

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). *Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002, Nr. 133, p. 167. Plg. LM 17, Nr. 342, p. 336.

Kaip sakyta, Pirmajame Statute įrodymų hierarchija nebuvo reglamentuota, o VIII skyriaus 2 straipsnio formuluoatė netgi sudaro įspūdį, kad įrodinėjant teises į žemę prioritetas teikiamas liudytojams: <...> *kiekvienas, laikas [žemę – I. V.] savo prigimtime ar įgytąja teise, ar taip pat žemės senatimi, bus pirmesnis savo laikymą deramais įrodomais įrodinėti, tai yra, dorais žmonėmis, šlėktomis, arba raštais, arba kitais tinkamiausiais žmonėmis, artimais kaimynais*⁴⁵. Vargu ar ši nuostata laikytina straipsnio netikslaus redagavimo pasekme. Greičiau redaktorių suvokimas, kad ne visi nekilnojamojo turto savininkai, valdę jį senaties teise, tada galėjo turėti rašytinius dokumentus, pagrindžiančius nuosavybės teisę. Todėl ir Pirmojo Lietuvos Statuto I skyriaus 15 straipsnyje buvo įrašyta, kad „ramiai“ valdę nekilnojamąjį turtą Kazimiero ir Aleksandro valdymo metais gali ir toliau jį valdyti, net jei neturėtų raštų⁴⁶.

Įrodymų hierarchija, kurios viršūnėje – dokumentas, buvo aiškiai įteisinta tik Statuto išplėstinėje redakcijoje. Čia I skyriaus 14 straipsnis buvo papildytas norma, kad tie žemvaldžiai, kurie priminė savo teises valdant Kazimierui ir Aleksandrui, tą priminimą turi įrodyti ne kitaip, o tik *mūsų arba mūsų urėdininkų raštais (листы нашими або врадников наших)*⁴⁷. O VI skyriaus 29 straipsnyje nurodyta, kad *tas, kuris pardavė, tokio užrašyto nei liudytojais, nei priesaika pasiekti bei atšaukti negali*⁴⁸. Taigi, parduodant turtą, numatyta surašyto pardavimo akto pirmenybė prieš kitus teisės pagrindimo būdus (beje, straipsnyje suformuluoti reikalavimai, kad aktas būtų legitimus: jis turėjo būti sutvirtintas sandorio liudytojų antspaudais, – vadinasi, identifikuojant asmens parodymus pirmenybė teikiama taip pat ne žodiniam parodymui, bet antspaudui). Be abejo, šio papildomo straipsnio įrašymas į Statutą laikytinas proceso teisės raidos pasekme.

Akivaizdu, kad XVI a. pirmoje pusėje bajorų sąmonėje jau buvo įsigalėjusi dokumento patikimumo ir prioritetinės svarbos teismo procese samprata⁴⁹. Antai, kai 1541 m. Vitebsko vaivada Motiejui Vaitiekaičiui Kločkai teko nagrinėti valdovo dvarionio kunigaikščio Andriaus Mykolavičiaus Kozekos bylą dėl dvaro prieš seserį Oną Kozinskienę ir jos sūnų Mykolą, kurie teisme pateikė Onos tėvo testamentą, ieškovas reikalavo, kad atsakovai priesaika patvirtintų testamentą autentiškumą. Sūnėnas atšovė: *А што онъ пуцает намъ на присягу, ино, дей, мимо доводы а твердосту листовые прысягати никто не повинень*⁵⁰. Kai Kozeka, ieškodamas teisybės, kreipėsi į valdovo teismą, šis priėmė sprendimą dvarą priteisti atsakovams pagal teisėtai sudarytą Onos tėvo testamentą, *яко за слушнымъ а достаточнымъ доводомъ, а за твердостями листовыми безъ прысяги жадное*. Pačių bylininkų supratimu, rašytiniai dokumentai buvo svarbesnis įrodymas nei liudytojų parodymai. Pavyzdžiui, 1541 m. Ponų Tarybos teisme našlė Jonienė Orvydienė šitaip paaiškino teisės normą dieveriui Stanislovui Orvydui, norėjusiam pristatyti liudytojus ir asmenį, iš kurio pirkto ginčijamą žemę: <...> *доводы на то,*

⁴⁵ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius, 2001 (toliau – PLS, 2001), p. 208–209.

⁴⁶ PLS, t. II, 1991, p. 76. Plg. R. Ragauskienės interpretaciją (R. Ragauskienė, 2015, p. 58).

⁴⁷ PLS, t. II, 1991, p. 76.

⁴⁸ Ibidem, p. 186.

⁴⁹ 1542 m. Ponų Tarybos teisme atsakovas Jonas Leonavičius, pateikęs pirkties raštą, tvirtai pareiškė: *досым доводу о дел учинил есми записомъ тым* (LM 27, Nr. 155, p. 138).

⁵⁰ LM 10 TBK, Nr. 221, p. 139.

где ся дотычет кгрунту а властности векуистое, яко тутъ на мену а на куплю земли не на словах светковъ, але на листех залежат водлугъ права⁵¹. Beje, dokumentai būtų protokoluose kartais ir vadinami rašytiniu įrodymu (*довод листовный*)⁵².

Kad bajorai suvokė dokumentų praktinę juridinę reikšmę, rodo jų pastangos teismo knygoje užfiksuoti raštų praradimo faktus⁵³. Dokumentų svarbos, siekiant teisingumo, įvertinimą paliudija ir dažni bajorų kreipimaisi į teismą dėl sulaikytų ir jiems negražintų ar pagrobtų dokumentų⁵⁴. Antai 1541 m. Jonas Martynaitis skundė savo pamotę Apoloniją, kad ji „užlaikė“ žemės pirkties ir įkeitimo raštus bei skolarasčius. Moteriškė teisinosi, esą Jonas, dar esant gyvam tėvui, iš jo paėmęs visus raštus, juos „perskaitė“ ir pasiėmė tuos, kurie jam buvo reikalingi, o pamotei paliko tik „išrankas“ (*обирки*)⁵⁵. Beje, kartais teisme paaiškėdavo, kad besiskundusieji dėl negražinamų dokumentų originalų būdavo apsirūpinę jų kopijomis⁵⁶.

Įsisąmonintą dokumentų svarbą teismo procese atskleidžia ir toks reiškinys, kad bylos nagrinėjimo metu bylininkai vis dažniau prašydavo teisėjų leisti jiems nusikopijuoti priešingos šalies teismui pateiktus dokumentus – įrodymus. Be abejo, tai pakilusios bajorų teisinės kultūros požymis, liudijantis jų siekį kuo geriau pasiruošti teismo procesui⁵⁷. Teisėjai paprastai leisdavo⁵⁸, nors pasitaikydavo ir išimčių. Antai 1546 m. nagrinėjant Voluinės žemionės Anastazijos Radovickajos skundą, kad Vladimiro archijerėjus Genadijus braunasi į jos dvarus, pastarajam atstovavęs įgaliotinis Leonas Patiejus prašė leisti nukopijuoti visus iš dvasininkų gautus raštus, kuriuos teismui pateikė ieškovė. Valdovas atsisakymą patenkinti prašymą motyvavo šitaip: <...> *то не суть таковыи листы, которыи бы в земляных делех <...> межи ними были, але его ж властныи клятвы, которыи онъ <...> на нее выдавал и добре ихъ есть зведомь*⁵⁹.

Akivaizdu, kad rašytiniais dokumentais dažniausiai buvo įrodinėjama žemėvaldos teisė. Net ir pagrindžiant žemės ribas, kai prireikdavo liudytojų, Pirmojo Lietuvos Statuto VIII skyriaus 4 straipsnyje į ribonę (*розъезд*) pasiūstiems teisėjams nurodyta leisti ribas įrodinėti tai ginčo šaliai, kuri *лепише и знакомитише привилья и листы, и знаки або концы, або теж грани вкажутъ*⁶⁰. Antra vertus, ir tokiose bylose ilgainiui jau bū-

⁵¹ LM 27, Nr. 93, p. 98.

⁵² *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546–1547). Užrašymų knyga 29*, parengė I. Ilarienė, Vilnius, 2016 (toliau – LM 29), Nr. 16, p. 39; LM 50 TBK, Nr. 14, p. 38; Nr. 44, p. 107. Šis terminas pateko ir į Antrąjį Lietuvos Statutą. Žr. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, рэд. калегія: Т. Доўнар et al., Мінск, 2003 (toliau – Статут ВКЛ 1566), c. 126.

⁵³ R. Ragauskienė, 2015, p. 240–243.

⁵⁴ *квалтовне у себе еси задержал и zase назад отдати ему не хотел* (LM 12 TBK, Nr. 1, p. 29); *загомоваль, а отдати ему не хотел* (ibidem). Taip pat žr. LM 6 TBK, Nr. 174, p. 125.

⁵⁵ LM 27, Nr. 102, p. 108.

⁵⁶ *Lietuvos Metrika (1554–1556). 34-oji Teismų bylų knyga*, parengė N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius, 2018 (toliau – LM 34 TBK), Nr. 9, p. 31.

⁵⁷ Pavyzdžiui, atsakovė Vilniaus vaivadienė Elžbieta Radvilienė, bylinėdamasi su Vilniaus kapitula dėl Narociaus ežero, paprašė ieškovo pateiktos Žygimanto Senojo privilegijos, apie kurią ji esą nežinojusi, kopijos, nes norinti su savo bičiuliais pasitarti. Žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997, Nr. 123, p. 121; Nr. 141, p. 135.

⁵⁸ LM 30, Nr. 52, p. 125–126 (1546 m.).

⁵⁹ LM 30, Nr. 53, p. 127.

⁶⁰ PLS, t. II, 1991, p. 220. Plg. Slucko nuorašo VIII skyriaus 6 straipsnį (ten pat, p. 222).

davo pateikiami žvelgūno sudaryti ribų aprašai⁶¹. Žinoma, ir tarp tų prioritetinių įrodymų – dokumentų – svarbiausi buvo valdovų privilegijos, suteiktys ir jų patvirtinimai⁶². Tai, beje, puikiai rodo valdovo priimtų sprendimų motyvacija, virtusi tam tikru frazeologizmu: *Мы маючи звыкlostь нашу господарьскую, никому с подданных наших твердостей и привилъевъ, и листов предковъ нашихъ, и тежъ нашихъ <...> николи не рушати*⁶³; arba: *намъ ся не толко привилъевъ, але и паперныхъ листов нашихъ безъ причыны не годит ся ламат*⁶⁴. Ir kitų instancijų teisėjai, kai bylininkai pateikdavo kaip įrodymą valdovo privilegijas, vadovaudavosi jų turiniu ir priimdavo sprendimą, *не ображаючи ни в чомъ привилъя господарского, одно, яко у привилъи описано*⁶⁵. Tiesa, nors valdovo sprendimai nekvestionuojami, vis dėlto kartais jam pačiam tekdavo pripažinti suklydus ir kasuoti savuosius raštus⁶⁶, bet dažniausiai tokiais atvejais apkaltintus bylininką, gražbylyste (*украшивши речь свою*) išprašiusį neteisėtą raštą⁶⁷, arba teisėją – vietininką, viršijusį savo juridines galias⁶⁸.

Šaltinių analizė leidžia teigti, kad jau XV a. pabaigoje padidėjo poreikis teismo sprendimų, kurie galėjo tapti ir dažnai tapdavo svarbiais dokumentiniais įrodymais ateityje, atnaujinus bylą arba realizuojant priteistą ieškinį, taip pat apeliacijos atveju. Antai jau 1477 m. Krupų (Krupavičių) bylą nagrinėjusiam Trakų vaivada ir Vilniaus kaštelionui Radvilai Astikaičiui buvo pateiktas XV a. penktame dešimtmetyje (1443–1447 m.) Trakų vaivados Jono Manvydo išduotas teismo raštas⁶⁹. Todėl dar iki Pirmojo Statuto, kurio VI skyriaus 1 straipsnyje teisėjams jau imperatyviai nurodyta išduoti teismo sprendimo raštą, įsigaliojimo patys bylininkai reikalavdavo vadinamųjų teismo raštų (*листы судовые*)⁷⁰. Ir bylas nagrinėję teisėjai laikėsi ankstesnių teismo sprendimų prioritetą normos. Pavyzdžiui, XVI a. antrame dešimtmetyje šalies maršalką Joną Radvilą teisme pavadavęs jo vietininkas priėmė nutartį, pasirėmęs savo pono anksčiau priimto sprendimo išrašu, o ne atsakovo žodžiais: *И мы, то врозумевши, водлугъ пана его милости выпису, подъ его милости печатью, лепей есмо тому верили, нежли того Юрья Толоконского словамъ*⁷¹. O Statute įteisinus rašytinių juridinių dokumentų išdavimo imperatyvą, kartu – teismo raštų reikšmingumą, jais ir buvo argumentuojami teismo sprendimai, pavyzdžiui: *которого ж суда и листу судового тых панов судеи*

⁶¹ LM 10 TBK, Nr. 19, p. 26 (1540 m.).

⁶² 1528 m. valdovas teisme klausė ieškovo, ar jis turi *на то которое припоминанье або листы предковъ нашихъ и наш* (LM 4 TBK, Nr. 264, p. 226).

⁶³ *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28*, падр. В. Мянжынскі, Менск, 2000 (toliau – LM 28), Nr. 17, p. 67.

⁶⁴ LM 4 TBK, Nr. 260, p. 225 (1528 m.).

⁶⁵ LM 12 TBK, Nr. 256, p. 222 (1542 m.).

⁶⁶ LM 4 TBK, Nr. 221, p. 188 (1525 m.).

⁶⁷ LM 4 TBK, Nr. 30, p. 61 (1522 m.); Nr. 70, p. 89; Nr. 73, p. 91; Nr. 77, p. 93 (1523 m.); Nr. 198, p. 167 (1525 m.); Nr. 249, p. 213 (1527 m.).

⁶⁸ LM 4 TBK, Nr. 517, 518, p. 411 (1530 m.).

⁶⁹ LM 12 TBK, Nr. 97, p. 96–97; Nr. 99, p. 97. Taip pat žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2012 (toliau – LM 5), Nr. 91, p. 75 (1495 m.); Nr. 175, p. 109 (1498 m.); LM 6, Nr. 583, p. 339 (1498 m.).

⁷⁰ *Archivum książat Sanguszków w Sławucie*, t. III (1432–1534), wyd. przez B. Gorczaaka, Lwów, 1890 (toliau – *Archivum książat Sanguszków*, t. 3, 1890), Nr. XCVII, s. 69 (1509 m.).

⁷¹ RIB, t. 20, stulp. 396, Nr. 298.

*верхуписанных выслушавшы / водлуг суда*⁷². Todėl ir atsakovas, žinodamas egzistuojant tokią teisinę normą, teisme kartais pats klausdavo ieškovo, ar jis turi anksčiau vykusio teismo raštą⁷³. Valstybiniam teismui dažnai, kaip įrodymai, buvo pateikiami ir kitose teismo instancijose išnagrinėtų ar nebaigtų nagrinėti bylų dokumentai: vadinamųjų susitaikymo (*еднальный/ еднаный*)⁷⁴ arba trečiųjų teismo raštai⁷⁵. Gausėjant teismo procesui reikalingų bei teismo išduodamų dokumentų repertuarui, kai kurie jų irgi tapdavo rašytiniais įrodymais, pavyzdžiui, įvesdinimo raštai (*увяжчий*)⁷⁶, žvelgūnų surašyti dokumentai (*лист, списки, рейстры*)⁷⁷ arba šaukimai į teismą, kai tekdavo nustatyti, kuri bylos šalis juos paėmė anksčiau⁷⁸.

Kaip sakyta, įrodymais turėjo pasirūpinti patys bylininkai. Bet jiems kartais prireikdavo ir teisėjų pagalbos. Jau XV a. pabaigoje (greičiausiai 1496 m.) didžiajam kuni-gaikščiui Aleksandriui teko nagrinėti valstiečių skundą, kad Eišiškių bajorai verčia juos jiems tarnauti, o jie esą valdovo Eišiškių valsčiaus valstiečiai, o tie, kurie vadina save bajorais, iš tiesų yra valkiniai žmonės, mokėję dėklą Trakuose, tai norėjo įrodyti *книгами первых городничих троцких*. Valdovas nurodė Trakų pilininkui (horodničiiui) Miknai Chreptavičiui *pažiūrėti senose knygose*⁷⁹. Taigi ir dokumentų įrašymas į einamąsias ar teismo knygas, įgavęs teisiškai įforminto fakto užfiksavimo reikšmę, tapo rašytiniu įrodymu. Kita vertus, tai liudija ir bylininkų teisinę kultūrą: valdovo valdiniai (net valstiečiai) suvokė, kad patikimiausi – rašytiniai įrodymai, ir žinojo, kur jų ieškoti⁸⁰.

Pažymėtina, jog gyvybiškai svarbiais teismo sprendimais suinteresuoti asmenys apsidrausdami kartais net viršydavo įstatymų numatytus reikalavimus. Antai, nors Pirmojo Statuto III skyriaus 11 straipsnyje buvo nurodyta *iš urėdo atgabenti raštus su antspaudais* tik bajorystę įrodinėjantiems *svetimšaliams atvykėliams*⁸¹, tokios normos laikėsi ir LDK bajorai, jie teismui dažniausiai pateikdavo valdovų privilegijas arba vaivadų raštus⁸². Dėmesį ypač patraukia į 12-ąją Teismų bylų knygą įrašytas visas pluoštas Krupų (Krupavičių) bajorystės įrodinėjimo byla lydėjusių dokumentų⁸³. O valdovas, prireikus, žinoma, pasinaudodavo ir kitokio pobūdžio viešaisiais dokumentais. Pavyzdžiui, 1537 m. Žygimantas Senasis nurodė išdininkui Jonui Hornostajui patikrinti, ar ieškovai broliai Senkevičiai įrašyti LDK etmono „registruose“ į Astrynos bajorų sąrašą⁸⁴.

⁷² LM 6 TBK, Nr. 173, p. 124 (1533 m.); Nr. 211, p. 157; Nr. 218, p. 163 (1540 m.); LM 11 TBK, Nr. 16, p. 17 (1542 m.).

⁷³ RIB, t. 20, stulp. 940, Nr. 252 (1516 m.).

⁷⁴ LM 4 TBK, Nr. 299, p. 253; LM 10 TBK, Nr. 139, p. 86; Nr. 262, p. 166.

⁷⁵ RIB, t. 20, stulp. 890, Nr. 221 (1516 m.).

⁷⁶ LM 4 TBK, Nr. 373, p. 311 (1529 m.).

⁷⁷ LM 30, Nr. 111, p. 184; LM 19, Nr. 32, p. 87; LM 12 TBK, Nr. 13, p. 40; Nr. 141, p. 132.

⁷⁸ *чи бы переднейшы были* (LM 10 TBK, Nr. 71, p. 47); taip pat žr. *ibidem*, Nr. 90, p. 62; Nr. 155, p. 96.

⁷⁹ LM 6, Nr. 198, p. 146.

⁸⁰ RIB, t. 20, stulp. 317–318, Nr. 239.

⁸¹ PLS, 2001, p. 151–152.

⁸² LM 12 TBK, Nr. 88, p. 88; Nr. 96, p. 95–96; LM 6 TBK, Nr. 404.5, p. 272. Taip pat žr. A. Dubonis, „Įdomesni dokumentai apie Lietuvos bajorus: bajorystės atsisakymas, gavimas ir gynimas (XV–XVI a. pirma pusė)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai*, Vilnius, 1999, p. 173–186.

⁸³ I. Valikonytė, „Įvadas“, in: LM 12 TBK, p. XI.

⁸⁴ LM 21, Nr. 29, p. 49.

Plėtojantis rašto kultūrai, jau XV a. antroje pusėje bajorai stengėsi raštu sudaryti įvairius sandorius ir pareikšti savo valią. Taigi gausėjo rūšių privačių dokumentų, kurie, teisme sprendžiant įvairius konfliktus, tapdavo svarbiais įrodymais⁸⁵. Tai: pirkties (*купчий*)⁸⁶, dvarų dalybų (*дельчий*)⁸⁷, įkaito (*заставный*)⁸⁸ raštai, testamentai⁸⁹, dovio (*вено*) užrašymai⁹⁰, dovanos (*дар*)⁹¹. Kadangi į Pirmojo Statuto X skyriaus 3 straipsnį buvo įrašytas reikalavimas, skolinant didesnę nei 10 kapų grašių sumą, sandorį įforminti raštu, teisme skolintojai kaip įrodymą pateikdavo skolos raštus arba kvitus⁹², o jų neturėję bylą pralaimėdavo⁹³.

Vienoje iš valdovo teisme 1528 m. priimtų nutarčių Žygimantas Senasis konstatavo, kad LDK teisėje gyvuoja paprotys: kas kam laisva valia ką užrašytą ar parduotą, tai ne tik tas, kuris užrašė, savo užrašymo negali atšaukti, bet ir pats valdovas tokių užrašymų „nelaužo“ (*не ламлемь*)⁹⁴. Taigi akivaizdu, kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, skirtingai nei Lenkijoje, kur privačių dokumentų įrodomoji galia buvo ribota⁹⁵, teisėjai ir viešuosius, ir teisėtus privačius dokumentus laikė vienodai svarbiais įrodymais. Tačiau rašytiniais įrodymais buvo laikomi tik dokumentai, bet ne kiekvienas raštas. Štai 1541 m. Žygimanto Senojo paskirti teisėjai nagrinėjo dviejų Palenkės vaivados Jono Sapiegos seserų bylą prieš brolių dėl jų motinijos – Čerėjos ir Tuchačiovo dvarų. Procese dalyvavęs Onos sūnus iš pirmosios santuokos Mikalojus Kuncevičius, teigdamas, kad jo motina jai priklausančios turto dalies neatsisakiusi, kaip įrodymą pateikė du jo tėvui Jokūbui Kuncevičiui Jono Sapiegos rašytus „uždarus“ laiškus (*листы затвористые*), kuriuose Sapiega, atseit, neneigęs sesers teisės į motiniją. Sapiega teisme pareiškė: <...> *листы такие затвористые местца жадного у праве не мают, ани ся годит отквивати того, што приятел до приятеля в листе зашытомъ въ таемницы пишет*⁹⁶. Deja, nežinome, kaip į tokį pareiškimą reagavo teisėjai, kurie paprašė pateikti kitus dokumentus, o galų gale bylą perdavė valdovo teismui⁹⁷.

⁸⁵ M. Klovas nurodo ankstyviausią šaltiniuose aptiktą privataus dokumento panaudos teisme faktą – 1482 m. Žr. M. Klovas, 2014, p. 49. Plg. LM 4, Nr. 67, p. 112–113.

⁸⁶ LM 5, Nr. 152, p. 99 (1497 m.); Archiwum książąt Sanguszków, t. 3, 1890, Nr. LXXIV, p. 44; RIB, t. 20, stulp. 541, Nr. 10; stulp. 551, Nr. 21; stulp. 902, Nr. 227; stulp. 906, Nr. 230; LM 4 TBK, Nr. 28, p. 60; Nr. 290, p. 246; LM 10 TBK, Nr. 160, p. 99.

⁸⁷ LM 6, Nr. 319, p. 208; LM 8 TBK, Nr. 71, p. 59; LM 21, Nr. 34, p. 52.

⁸⁸ RIB, t. 20, stulp. 779, Nr. 160; LM 10 TBK, Nr. 68, p. 45; LM 12 TBK, Nr. 132, p. 124.

⁸⁹ LM 4, Nr. 86, p. 119 (1484 m.); LM 6, Nr. 314, p. 205; RIB, t. 20, stulp. 450, Nr. 339; stulp. 605–606, Nr. 60; stulp. 1106, Nr. 382; LM 10 TBK, Nr. 161, p. 103; Nr. 181, p. 115; LM 11 TBK, Nr. 39, p. 44–45.

⁹⁰ LM 6, Nr. 82, p. 100–101; LM 4 TBK, Nr. 283, p. 241; LM 8 TBK, Nr. 398, p. 186; LM 10 TBK, Nr. 271, p. 173.

⁹¹ LM 6 TBK, Nr. 392, p. 266–267.

⁹² LM 10 TBK, Nr. 4, 5, p. 21 (1540 m.); LM 34 TBK, Nr. 100, p. 89 (1555 m.); Nr. 196, p. 151 (1556 m.).

⁹³ *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и обалецкого державцы М. В. Ключко. 1533–1540* (Литовская Метрика. Книга 228, книга судных дел 9), подг. В. Воронин, А. Груша, И. Старостина, А. Хорошкевич, Москва, 2008, Nr. 60, p. 121.

⁹⁴ LM 4 TBK, Nr. 257, p. 221–222.

⁹⁵ J. Rafacz, *Dawny proces Polski*, Warszawa, 1925, s. 170; Z. Karczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: od połowy XV wieku do r. 1795, wyd. drugie, Warszawa, 1966, s. 392.

⁹⁶ LM 27, Nr. 1, p. 27.

⁹⁷ *Ibidem*, Nr. 1a, p. 28.

Plėtojantis rašto kultūrai, gausėjant sudaromų sandorių dokumentų kiekiui ir rūšims, spartėjant jų kaupimo privačiuose archyvuose procesui⁹⁸, bylininkai vis dažniau atvykdavo į teismą, apsiginklavę net keliais dokumentais, kurie paprastai būdavo išvardijami bylos protokolo naracijoje⁹⁹. Teisėjams tekdavo su tais visais raštais susipažinti. Ir dažnai kildavo sunkumų, jei proceso metu abi šalys pateikdavo prieštaringo turinio dokumentus. Tada teisėjams tekdavo spręsti, kurio bylininko rašytinis dokumentas teisėtas arba svaresnis. Žinoma, jei „konkuruodavo“ valdovo išduotas dokumentas, paprastai jis nulemdavo bylos baigtį. Kai, pavyzdžiui, 1528 m. Motiejaus Kločkos vadovautame Komisarų teisme ieškovai (brolis ir sesuo) pristatė motinos testamentą, o atsakovai (jų seserėnas su žentu) – prieš šešerius metus Žygimanto Senojo nagrinėtos bylos sprendimo raštą, teisėjai nesiryžo patys priimti nutartį ir kreipėsi į valdovą. Žygimantas Senasis nurodė vadovautis ankstesniu savo sprendimu, nes tada brolis su seseria *to testamento jo mylistai valdovui nepadėjo, nei parodė, nei priminė, bet tiesiog numarino*¹⁰⁰. Be abejo, pasitaikydavo bandymų laimėti bylą, pateikus falsifikatą¹⁰¹ (tai tik pabrėžia bajorų suvoktą dokumento svarbą). Tada prireikdavo ir ekspertizės dokumento autentiškumui ar klastotei nustatyti. Antai 1533 m. bylą nagrinėjęs Motiejus Kločka, suabejojęs atsakovo Jackaus Paškevičiaus tvirtinimu, kad jis ieškovui Leckui Jesmanovičiui nedavęs savo ranka surašyto skolos rašto, liepė jam to rašto „minutę“ nurašyti *для доведанья, и если бы то его писанья листъ былъ*¹⁰². Įdomiausia, kad Kločka ne pats palygino rašyseną, bet, kaip teigiama bylos nutartyje, tie, kurie rašyseną išmano (*письмо ся знаютъ*), nustatė, kad rašysena ta pati, nors atsakovas ir stengėsis ją pakeisti (*руку свою отъменивалъ*). O retsykais patys bylininkai prisipažindavo, kad teismui pateikė suklastotą dokumentą, pavyzdžiui, 1542 m. Vilniaus vaivados Jono Hlebavičiaus teisme atsakovė Jadvyga Šimonavičienė prisipažino, kad į teismą atsinešė savo vyro sudaryto testamentą, kurį surašęs kunigas buvęs papirktas, kopiją¹⁰³. Kita vertus, ir bylininkai, siekdami laimėti teisminį ginčą arba bent jau užvilinti bylą, atidžiai sekdamo priešingos šalies pristatyto dokumento – įrodymo – turinį. Antai 1541 m. nagrinėjant jau minėtą Jono Sapiegos ir jo seserų bylą, Bagdonė atkreipė teisėjų dėmesį, kad jų motina, turto užrašymo raštuose įrašiusi esą prie jų prispaudė savo antspaudą, iš tikro pasinaudojo tada jau mirusio jų tėvo antspaudu¹⁰⁴. O 1546 m. valdovui nagrinėjant Lucko seniūno Andriejaus Koširskio skundą, kad Lucko pilininkas Petras Zahorovskis su dviem Voluinės žemionimis nagrinėjo jo bylą nedalyvaujant kitiems jo pasirinktiems teisėjams ir net nepaisydami jo ligos, apie kurią Zahorovskiui buvo raštu pranešęs, atsakovas pasiteisino atmetęs tą seniūno raštą dėl to, kad jame klaidingai įrašyta data¹⁰⁵. Žinoma, galėjo pasitaikyti ir netyčinių klastočių¹⁰⁶.

⁹⁸ R. Ragauskienė, 2015, p. 75–180.

⁹⁹ 1542 m. valdovo teisme atsakovas pristatė net 6 dokumentus, iš jų – 4 pergamentus (LM 28, Nr. 17, p. 66–67). Taip pat žr. RIB, t. 20, stulp. 651–653, Nr. 89; stulp. 918, Nr. 239; stulp. 994, Nr. 286; LM 4 TBK, Nr. 2, p. 42.

¹⁰⁰ LM 6 TBK, Nr. 46, p. 54–55.

¹⁰¹ Apie dokumentų klastojimą žr. J. Bardach, „O praktyce kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego“, in: idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa–Białystok, 1970, s. 351–378; R. Ragauskienė, 2015, p. 258–277, 299–300.

¹⁰² LM 6 TBK, Nr. 172, p. 123.

¹⁰³ LM 11 TBK, Nr. 3, p. 7.

¹⁰⁴ LM 27, Nr. 1, p. 26.

¹⁰⁵ LM 30, Nr. 111, p. 185.

¹⁰⁶ Žr. R. Ragauskienė, 2015, p. 261–262.

Nors bajorai turėjo ne vieną progą įsitikinti, kad, norint apginti savo interesus, būtina išmanyti ir teisę, ir raštą, toli gražu ne visi mokėjo skaityti ir rašyti. Antai 1541 m. ieškovas valdovo dvarionis Aleksandras Tarnovskis, pateikęs įvesdinimo raštą, kurį seniūno teismas pripažino neteisėtu (*неслушный*), ir prisipažinęs, kad tai iš tiesų suklastotas (*фальшивый*) dokumentas, pasiteisino, jog „tikrą“ raštą pametęs jo dijokas vietoj gero jam davęs blogą (*злый*). O jis, girdi, nemokėdamas skaityti, palaikė jį tikru ir pagal tą neteisėtą raštą įsivesdino į dvarą¹⁰⁷. Suklastoti arba neteisėtai sudaryti dokumentai buvo kasuojami ir čia pat, teisme, naikinami: suplėšomi¹⁰⁸ arba supjaustomi¹⁰⁹, kartais į tokį sprendimą net įrašant motyvaciją: *ижбы потомъ тое дело не узривало ся*¹¹⁰. Bajorai, suvokdami dokumentų svarbą, kartais jiems nenaudingus netgi patys naikindavo¹¹¹, matyt, naiviai tikėdamiesi, kad niekas teisybės neatsimins ir liudytojų neatsiras.

Atkreiptinas dėmesys, kad, nors prioritetinė dokumento vieta įrodymų sistemoje buvo aprobuota dar iki Pirmojo Lietuvos Statuto priėmimo, ir Statuto galiojimo metu dar susiduriame su papročių ir rašytinės teisės simbioze. Bajorai, teisme pateikdami arba įsipareigodami pateikti racionalius įrodymus – rašytinius dokumentus, retsykiais dar griebdavosi paprotinės jų pateikimo formos – kepurės statymo gesto – tai yra lažindavosi, kad pristatys rašytinius teismo įrodymus. Antai 1534 m. Vilkmėrgės ir Anykščių vietininkas Kmita Kuncevičius statė kepurę *до всех рейстровъ гетманских и хоружских*, žadėdamas įrodyti, kad Vilkmėrgės keliuočių – paprastų valstiečių – tuose sąrašuose nėra¹¹². Vadinas, teisės tradicija ne priešinosi dokumentui, bet prisitaikė prie teisenos modernizavimo.

Taigi, plečiantis rašto kultūrai ir padidėjus dokumentų poreikiui valstybės vidaus gyvenime, rašytinis dokumentas įgijo savarankiško ir teisėto įrodymo teisme funkciją. Civilinėse (pirmiausia – žemėvaldos) bylose dokumentų juridinė galia įrodymų sistemoje buvo pripažinta dar iki priimant Pirmąjį Lietuvos Statutą, o aprobuota jo išplėstinėje redakcijoje. Teisminių įrodymų struktūroje ilgai viešpatavę „spalvingi teisingumo rūbai“¹¹³ (priesaika, gestas, kepurės statymas) XV–XVI a. sankirtoje viršenybę užleido raštui, kuris imtas laikyti patikimesniu už asmeninę priesaiką, o tam tikrais atvejais – ir už liudijimą, įrodymu. Toks požiūris ilgainiui įsitvirtino ir teisingumo siekiančių bajorų sąmonėje. Nors įrodymų hierarchija su dokumentų prioritetu griežtai ir specialiaime straipsnyje buvo reglamentuota tik Antrajame Lietuvos Statute. IV skyriaus 52 straipsnis, pavadintas „Apie įrodymus ir išsiteisnimus“, skelbė: *<...> dowody y odwod na wszelaką rzecz ma byc napierwy przez pismo y przez swiadki, a to są napewniesze y na-*

¹⁰⁷ *я, писма не знаючы, мель есми его за доброго* – LM 10 TBK, Nr. 262, p. 166.

¹⁰⁸ LM 6, Nr. 211, p. 151; RIB, t. 20, stulp. 1016, Nr. 297; LM 6 TBK, Nr. 114, p. 91.

¹⁰⁹ LM 12 TBK, Nr. 271, p. 239; LM 29, Nr. 14, p. 34.

¹¹⁰ LM 6 TBK, Nr. 114, p. 91.

¹¹¹ LM 6, Nr. 327, p. 213.

¹¹² LM 8 TBK, Nr. 292, p. 129. Išsamiau žr. I. Valikonytė, „Kepurės statymo paprotys: teisinės kultūros aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiuje“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos*. Profesorius Mečislavo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys, sudarytojai V. Dolinskas, R. Petrauskas, E. Rimša, Vilnius, 2016, p. 309.

¹¹³ H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*, iš anglų k. vertė A. Šliogeris, Vilnius, 1999, p. 87.

*gruntowniejsze dowody będą. Tesh dowody y odwody przez przysięgę, komu pisma abo swiadkow niedostanie, tak tesh pewne znaki <...>.*¹¹⁴ O to paties skyriaus 57 straipsnis iš-aiškino, kokie ir kaip apiforminti dokumentai laikytini rašytiniais įrodymais: <...> *to iest zapisy na imiona y inne wypisy y opowiadania [съ книгъ канцляреи нашею]*¹¹⁵ y *zecznania ksiąg sądowych ziemskich y zamkowych, y przez chirography pod pieczęciami y pod napisaniem ręki własny*¹¹⁶. Tačiau šaltinių analizė leidžia drąsiai teigti, kad svarbiausias šių straipsnių šaltinis buvo XV a. pabaigos–XVI a. pirmos pusės teismų praktika.

Bibliografija

- Archiwum komisji prawniczej, t. 7 – *Archiwum komisji prawniczej*, t. 7: Statut Litewski drugiej redakcyi (1566), Kraków, 1900.
- Archiwum ksiąg Sanguszków, t. 3, 1890 – *Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie*, t. III (1432–1534), wyd. przez B. Gorczała, Lwów, 1890.
- Bardach J., 1973 – J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*. T. I: do połowy XV wieku, wyd. 4, Warszawa, 1973.
- Bardach J., 1970 – J. Bardach, „O praktyce kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego“, in: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa–Białystok, 1970.
- Berman H. J., 1999 – H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*, iš anglų k. vertė A. Šliogeris, Vilnius, 1999.
- Dainauskas J., 1971 – J. Dainauskas, „Įrodymai Lietuvos Statute“, in *Lituanistikos instituto 1971 metų suvažiavimo darbai / Proceedings of the Institute of Lithuanian Studies, 1971*, Chicago, 1971.
- Dubonis A., 1999 – A. Dubonis, „Įdomesni dokumentai apie Lietuvos bajorus: bajorystės atsisakymas, gavimas ir gynimas (XV–XVI a. pirma pusė)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai*, Vilnius, 1999.
- Karczmarczyk Z., Leśnodorski B., 1966 – Z. Karczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: od połowy XV wieku do r. 1795, wyd. drugie, Warszawa, 1966.
- Klovas M., 2019 – M. Klovas, „Dokumento“ terminas užsienio ir Lietuvos diplomatikoje“, in: *Ženklaai, simboliai, prasmės. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimai pagalbinių istorijos mokslų aspektu*. Mokslinių straipsnių rinkinys, sudarytojos R. Čapaitė, G. Zujienė, Vilnius, 2019.
- Klovas M., 2017 – M. Klovas, *Privatųjų dokumentų atsiradimas ir raida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje (1529 m.)*: daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2017.
- Klovas M., 2014 – M. Klovas, „Privataus dokumento juridinė galia“, 2014 – „Privataus dokumento juridinė galia XV–XVI a. pradžioje“, in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 5, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2014.
- LIŠ, t. I, 1955 – *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. I: Feodalinis laikotarpis, atsak. redaktorius K. Jablonskis, Vilnius, 1955.
- LM 4 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, parengė L. Anužytė, Vilnius, 2004.
- LM 4 TBK – *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius, 1997.
- LM 5 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2012.
- LM 6 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius, 2007.
- LM 6 TBK – *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius, 1995.

¹¹⁴ *Archiwum komisji prawniczej*, t. 7: Statut Litewski drugiej redakcyi (1566), Kraków, 1900, s. 116.

¹¹⁵ Taip rusėniškuose nuorašuose – žr. Статут ВКЛ 1566, с. 126.

¹¹⁶ *Archiwum komisji prawniczej*, t. 7, s. 118. Trečiajame Statute šios normos pakartotos, tik dokumentų rūšių IV skyriaus 82 straipsnyje nurodyta daugiau. Žr. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*. Тэксты. Даведнік. Каментарыі, Мінск, 1989, с. 199.

- LM 7 TBK – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 226 (1532–1534). 7-oji Teismų bylų knyga*, parengė L. Karalius, Vilnius, 2019.
- LM 8 TBK – *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė, Vilnius, 1999.
- LM 9 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, Vilnius, 2003.
- LM 10 TBK – *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, Vilnius, 2003.
- LM 11 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997.
- LM 11 TBK – *Lietuvos Metrika (1542 m.). 11-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, Vilnius, 2001.
- LM 12 TBK – *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, L. Steponavičienė, Vilnius, 2007.
- LM 15 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002.
- LM 17 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, parengė L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2015.
- LM 19 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, parengė D. Vilimas, Vilnius, 2009.
- LM 20 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20*, parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius, 2009.
- LM 21 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2019.
- LM 25 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, parengė D. Antanavičius, A. Ba-liulis, Vilnius, 1998.
- LM 27 – *Lietuvos Metrika (1541–1542). 27-oji Užrašymų knyga*, parengė I. Valikonytė, T. Čelkis, L. Steponavičienė, Vilnius, 2016.
- LM 29 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546–1547). Užrašymų knyga 29*, parengė I. Ilarienė, Vilnius, 2016.
- LM 34 TBK – *Lietuvos Metrika (1554–1556). 34-oji Teismų bylų knyga*, parengė N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius, 2018.
- LM 50 TBK – *Lietuvos Metrika (1565–1566). 50-oji Teismų bylų knyga*, parengė L. Steponavičienė, I. Valikonytė, Vilnius, 2014.
- Machovenko J., 2005 – J. Machovenko, „Įrodymai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje“, in: *Teisė*, t. 55, 2005.
- Machovenko J., 2007 – J. Machovenko, „Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai“, in: *Justitia*, Vilnius, 2007.
- Pietkiewicz K., 1994 – K. Pietkiewicz, „Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, in: *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*. Studia oferowane prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, pod red. G. Błaszczyka i A. Kijasa, Poznań, 1994.
- Pietkiewicz K., 2007 – K. Pietkiewicz, „Uwagi o dokumencie łaćnińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, in: *Praeities pēdsakais*. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui, Vilnius, 2007.
- PLS, 2001 – I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius, 2001.
- PLS, t. II, 1991 – *Pirmasis Lietuvos Statutas. T. II. Pirmą dalis: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, E. Gudavičius, I. Valikonytė et al., Vilnius, 1991.
- Rafacz J., 1925 – J. Rafacz, *Dawny proces Polski*, Warszawa, 1925.
- Ragauskienė R., 2015 – R. Ragauskienė, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius, 2015.
- Valikonytė I., 2016 – I. Valikonytė, „Kepurės statymo paprotys: teisinės kultūros aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiuje“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos*. Profeso-

- rius Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys, sudarytojai V. Dolinskas, R. Petrauskas, E. Rimša, Vilnius, 2016.
- Vansevičius S., 1981 – S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai. Pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*, Vilnius, 1981.
- Груша А. И., 2015 – А. И. Груша, *Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV–первая треть XVI в.)*, Минск, 2015.
- [Grusha A. I., 2015 – A. I. Grusha, *Dokumental'naya pis'mennost' Velikogo knyazhestva Litovskogo (konec XIV–pervaya tret' XVI v.)*, Minsk, 2015.]
- Законодательные акты ВКЛ, 1936 – *Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI в.*, подготовил И. И. Яковкин, Ленинград, 1936.
- [Zakonodatel'nye акты VKL, 1936 – *Zakonodatel'nye акты Velikogo knyazhestva Litovskogo XV–XVI v.*, podgotovil I. I. Yakovkin, Leningrad, 1936.]
- Лаппо И. И., 1935 – И. И. Лаппо (младший), *Листы-записки в Литовском праве XVI столетия*, Tartu-Юрьев, 1935.
- [Lappo I. I., 1935 – I. I. Lappo (mladshij), *Listy-zapisy v Litovskom prave XVI stoletiya*, Tartu-Yur'ev, 1935.]
- ЛМ 28 – *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28*, падр. В. Мянжынскі, Менск, 2000.
- [LM 28 – *Metryka Vyalikaga Knyastva Litoyskaga. Kniga 28 (1522–1552). Kniga zapisay 28*, padr. V. Myanzhynski, Minsk, 2000.]
- ЛМ 30 – *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў N 30*, падр. В. Мянжынскі, Мінск, 2008.
- [LM 30 – *Metryka Vyalikaga Knyastva Litoyskaga. Kniga 30 (1480–1546). Kniga zapisay N 30*, padr. V. Myanzhynski, Minsk, 2008.]
- ЛМ 228 – *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Клочко. 1533–1540* (Литовская Метрика. Книга 228, книга судных дел 9), подг. В. Воронин, А. Груша, И. Старостина, А. Хорошкевич, Москва, 2008.
- [LM 228 – *Sudebnaya kniga vitebskogo voevody, gospodarskogo marshalka, volkovyского i oboleckogo derzhavcy M. V. Klochko. 1533–1540* (Litovskaya Metrika. Kniga 228, kniga sudnyh del 9), podg. V. Voronin, A. Grusha, I. Starostina, A. Horoshkevich, Moskva, 2008.]
- RIB, t. 20 – *Русская историческая библиотека*. Т. XX: Литовская Метрика, Петербург, 1903.
- [RIB, t. 20 – *Russkaya istoricheskaya biblioteka*. Т. XX: Litovskaya Metrika, Peterburg, 1903.]
- Статут ВКЛ 1566 – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, рэд. калегія: Т. Доўнар et al., Мінск, 2003.
- [Statut VKL 1566 – *Statut Vyalikaga knyastva Litoyskaga 1566 goda*, red. kolegiya: T. Doynar et al., Minsk, 2003.]
- Статут ВКЛ 1588 – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*. Тэксты. Даведнік. Каментарыі, Мінск, 1989.
- [Statut VKL 1588 – *Statut Vyalikaga knyastva Litoyskaga 1588*. Teksty. Davednik. Kamentaryi, Minsk, 1989.]
- Юхо И. А., 1982 – И. А. Юхо, „Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года“, in: *1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Pirmojo Statuto 450 metinėms pažymėti, medžiaga)*, Vilnius, 1982.
- [Yuh I. A., 1982 – I. A. Yuh, „Osnovnye cherty sudoustrojstva i sudoproizvodstva po Statutu Velikogo knyazhestva Litovskogo 1529 goda“, in: *1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Pirmojo Statuto 450 metinėms pažymėti, medžiaga)*, Vilnius, 1982.]